

набуття та, звісно, припинення права власності юридичними особами публічного права. Проте перспектива такого правонабуття існує у деяких варіантах. По-перше, держава Україна та територіальні громади сіл, селищ та міст будуть визнані різновидом юридичних осіб публічного права. По-друге, буде змінена правова модель набуття, здійснення та припинення права державної і комунальної власності, відповідно до якої буде здійснена відмова від ідеї одного суб'єкта такого права власності (це, відповідно, або держава Україна, або певна територіальна громада) та визнано доцільним наділення правом власності широке коло органів та представників держави Україна чи територіальних громад.

Крім того, слід визнати, що незважаючи на зміст ст. 1, 2, 82, 329 ЦК України щодо поширення на участь юридичних осіб публічного права та інших суб'єктів публічного права загальних положень цивільного законодавства, особливості участі цих суб'єктів у відносинах власності існують. Ці особливості не варто пов'язувати зі змістом права власності, в першу чергу, з наявною специфікою в підставах, способах та меті набуття та припинення суб'єктивного цивільного права власності. При цьому сама констатація наявності цих особливостей не є загрозою механізму цивільно-правового регулювання, оскільки слід визнати, що мета участі суб'єктів приватного та публічного права в цивільних відносинах, у тому числі відносинах власності, є різною, а отже цілком логічним виглядає наявність певних особливостей, що виявляються у суб'єктів публічного права під час участі у відносинах власності.

3. 2. Набуття та припинення права власності юридичною особою приватного права

Категорії «юридична особа» та «власність» є надзвичайно важливими для цивільного права, оскільки протягом його становлення та розвитку вони постійно взаємодіють між собою. До такої взаємодії, у першу чергу, необхідно віднести наукове осмислення самої сутності юридичної особи, висвітленої у фікційній теорії, розвиненій А. Брінцем (Brinz). Так, одним із ключових питань, яке ставили перед собою юристи-пандектисти, було визначення дійсного власника майна, яке перебувало у розпорядженні фіктивної особи. Серед шляхів вирішення цієї проблеми була персоніфікація мети, для досягнення

якої створено юридичну особу. Саме А. Брінц звернув увагу на мету, зокрема на те, що майно у цьому випадку призначається не кому-небудь, а чому-небудь (*für etwas gehören*), маючи тим самим пункт приналежності (*Gehörpunkt*)²⁰⁵. Ю. С. Гамбаров, крім того, зауважував, що в існуванні тих чи інших прав лежить виправдання юридичної особи, що є нічим іншим, як формою колективного володіння, що в результаті наштовхує науковця на думку, що під поняттям «юридична особа» слід розуміти колективне майно, яке взяте як відмітне від інших та таке, що знаходиться в іншій індивідуальній власності більш чи менш значної групи людей²⁰⁶.

Попри те, що теорія фікції критикувалася як її сучасниками, так і новітніми дослідниками, окремі її елементи все ж виявляються у чинному законодавстві. Зокрема, йдеться про *установу*, якій засновник (а в разі його смерті – зобов'язана особа) має передати майно, визначене в установчому акті (ст. 102 ЦК України), а також окремі види юридичних осіб, які створюються для управління майном (*фонди, об'єднання співвласників*) або мають так зване цільове майно²⁰⁷ (наприклад, *релігійні організації* мають у власності майно культового призначення²⁰⁸).

Іншим аспектом взаємодії досліджуваних категорій є визначення *субстрату юридичної особи*, який лежить в основі її створення, про що особливо наголошувалося у роботах дореволюційних вчених²⁰⁹. Під субстратом (від лат. *substratum* – основа, букв. підстилка) розуміють загальну матеріальну основу явищ; сутність елементарних утворень²¹⁰. Стосовно юридичних осіб субстратом виступають особи

²⁰⁵ Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь. – Ученые труды. Выпуск XII. Юридическое издательство Министерства юстиции СССР. – М., 1947. – С. 76, 79.

²⁰⁶ Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. – Т. 1. Часть общая / Ю. С. Гамбаров. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – XII. – С. 450–452.

²⁰⁷ Поняття «*Zweckvermögen*» – майно, яке існує тільки для певної мети. Див.: Васильковский Е. В. Учебник гражданского права: Вып. 1–2 / Е. В. Васильковский. – СПб.: Юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова. 1894–1896. – Вып. 1: Введение и общая часть. – С. 64.

²⁰⁸ Ятченко Є. О. Речові права релігійних організацій на майно культового призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Є. О. Ятченко. – Київ, 2010. – 20 с.

²⁰⁹ Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб.: Издательство «Лань», 1999. – 224 с.

²¹⁰ Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин – М.: Узд-во Эксмо, 2007. – С. 746.

та (або) майно, що знаходить своє законодавче закріплення у ч. 1 ст. 81 та ч. 2–3 ст. 83 ЦК України, де йдеться про порядок створення юридичних осіб. ГК України «пішов» навіть далі, визначивши види та організаційні форми підприємств залежно від форм власності, походження інвестицій та інших способів формування майна суб'єкта господарювання як юридичної особи (ст. 63 ГК України).

У будь-якому випадку необхідно враховувати цивілістичні позиції, викладені вченими-цивілістами стосовно взаємозв'язку юридичної особи та власності. Так, звертаючись до проблем місця категорії «підприємство» серед суб'єктів чи об'єктів правових відносин, необхідно зосередити увагу на тому, що юридичним особами в свій час наукою визнавалися союзи чи майнові комплекси відповідно до існуючої правової системи²¹¹. Більше того, окремі вчені за відсутності концепції юридичної особи у вітчизняному праві приєднували до її видів, у тому числі, лежачу спадщину, земельні ділянки, обтяжені сервітутами, державну владу та державні посади, спадкові та майнові садиби, фабрики, заводи²¹². Тому необхідно розсудливо обирати механізм нормативно-правового регулювання відносин за участю юридичних осіб з метою уникнення породження, як стверджував Є. В. Васьковський, «плодів чистого непорозуміння» на зразок положень ст. 62 ГК України.

Проблема полягає у тому, що в законодавстві поняття «підприємство» визначається як *об'єкт* цивільно-правових відносин (ст. 191 ЦК України) та як *суб'єкт* господарсько-правових відносин (ст. 62 ГК України). Проте така термінологічна невизначеність є недоцільною, оскільки важко виділити «чисті» цивільні чи господарські відносини за участю юридичних осіб в усьому масиві правових відносин. Здавалося, що очевидної проблеми немає, оскільки поняття «підприємство» є «обслуговуючим» відповідно до юридичної особи і його вживання не суперечить положенням ЦК України, адже воно певною мірою індивідуалізує ту чи іншу юридичну особу²¹³. Однак

²¹¹ Ельяшевич В. Б. Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота. – В 2 т. Т. 1. / В. Б. Ельяшевич – М.: Статут, 2007. – С. 47.

²¹² Васьковский Е. В. Учебник гражданского права: Вып. 1–2 / Е. В. Васьковский. – СПб.: Юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова. 1894–1896. – Вып. 1: Введение и общая часть. – С. 68–69.

²¹³ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. – 2-е вид., перероб. і доп. / За ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрніком Інкрет, 2006. – Т. I. – С. 326.

така позиція є науково рафінованою та не знаходить, на жаль, свого практичного застосування, оскільки досі існують такі правові атавізми як підприємства колективної власності, підприємства змішаної форми власності тощо.

О. А. Черненко визначає підприємство як господарську організацію низової ланки економіки, створену у встановленому законодавством порядку на базі відокремленої частини майна, що закріплене за нею на визначеному в законодавстві правовому титулі (право власності, господарського відання, оперативного управління), яка здійснює виробничу, науково-дослідну, торговельну та іншу господарську діяльність у порядку, передбаченому законодавством України, з метою отримання прибутку та/або задоволення суспільних потреб як відособлений товаровиробник, має самостійний баланс, печатку зі своїм найменуванням та ідентифікаційним кодом, поточним та іншими рахунками в банку, господарську правосуб'єктність²¹⁴.

Погоджуючись загалом із наведеним підходом, не слід забувати, що суб'єкти господарювання у формі господарських організацій, зокрема, юридичних осіб, створених саме відповідно до ЦК України, є провідними учасниками економічних відносин, які мають економічні ресурси і ведуть господарську діяльність²¹⁵. Тому, не вдаючись у доктринальну дискусію щодо необхідності цивільно-правового чи господарсько-правового регулювання підприємництва в Україні, вважаємо за доцільне звернути увагу на те, що ГК України та ЦК України одночасно регулюють права та обов'язки юридичної особи як учасника правових відносин, а також правовий режим єдиних майнових комплексів – підприємств, що в цілому негативно впливає на практику застосування, а тому потребує єдиного концептуального наукового визначення названих правових категорій.

Досліджуючи положення римського права щодо прав юридичних осіб, слід дійти висновку, що в межах їх правосуб'єктності головне місце посідали *майнові права колективних утворень*. Ф. К. фон Савіньї окреслював їх як забезпечення, подібно до інституту опіки

²¹⁴ Черненко О. А. Організаційно-правові форми державного підприємства: дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.04 .../ О. А. Черненко. – К., 2011. – С. 46.

²¹⁵ Білецька Л. В., Білецький О. В., Савич В. І. Економічна теорія (Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка). Навч. пос. 2-ге вид. перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – С. 104.

над недієздатними, шляхом створення їх «статуту», тобто через визначення прав та обов'язків такої організації²¹⁶. Римські організації, по загальному правилу, визнавалися здатними мати лише майнові цивільні права, зокрема, *possessio*, речові, зобов'язальні права та борги, могли вести процеси; але в межах спадкового права їх правоздатність дуже довго була обмежена: до Юстиніана тільки *fiscus*, *pia corpora*, *civitates* та церковні общини, а також деякі інші корпорації в силу особливих привілеїв визнавалися здатними бути спадкоємцями²¹⁷.

На сучасному етапі розвитку цивільного права не виникає сумніву, що юридичні особи приватного права є власниками майна відповідно до ст. 318 ЦК України. До закріплення цього положення режим власності юридичної особи змінювався, і цей суб'єкт не завжди був повноцінним власником²¹⁸. Нині ж майнова відокремленість юридичної особи є однією з її суттєвих ознак. Це означає, що майно юридичної особи відокремлено від майна власників, які створили цю організацію, від держави, від інших суб'єктів і тим самим: 1) юридична особа стає суб'єктом права, що дозволяє їй виступати в цивільному обороті; 2) формується розподіл відповідальності засновників і юридичної особи за своїми зобов'язаннями²¹⁹.

Більш того, в межах цивільної відповідальності юридичної особи майно є вкрай необхідним елементом правосуб'єктності, оскільки учасник правових відносин відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним йому майном. Саме тому звертається особлива увага на мінімальну майнову базу юридичної особи²²⁰, про що йтиметься далі.

Відповідно до ст. 328 ЦК України право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Крім того, право власності вважається набутим правомірно, якщо це прямо

²¹⁶ Савиньи Ф. К. фон Система современного римского права : В 8 т. Т. II / Пер. с нем. Г. Жигулина; Под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. – М.: Статут, Одеса: Центр исследования права им. Савиньи, 2012. – С. 156.

²¹⁷ Хвостов В. М. Система русского права. Учебник / В. М. Хвостов. – М.: Издательство «Спарк», 1996. – С. 116.

²¹⁸ Ушакова Ю. А. Поняття, зміст та форми права власності: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Ю. А. Ушакова. – К, 2011. – С. 139–153.

²¹⁹ Цивільне право: підручник: у 2-х т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2012. – Т.1. – С. 143.

²²⁰ Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 20.00.03/ В. Д. Примак. – К., 2005. – С. 11–13.

не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом. Окремо законодавством встановлені норми щодо набуття права власності юридичними особами залежно від їх організаційно-правової форми та виду, а саме: господарським товариством (ст. 115 ЦК України), виробничим кооперативом (ст. 165 ЦК України), торгово-промисловою палатою (статті 11, 12 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні»); громадським об'єднанням (ст. 24 Закону України «Про громадські об'єднання»); благодійною організацією (ст. 16 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»); політичною партією (статті 12–16 Закону України «Про політичні партії в Україні»); об'єднанням співвласників багатоквартирного будинку (статті 16–21 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків»); творчою спілкою (ст. 9 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»); кредитною спілкою (статті 19–21 Закону України «Про кредитні спілки»).

Загалом, норми, які регулюють набуття права власності юридичними особами приватного права, доцільно поділяти на такі групи: а) правове регулювання формування статутного (складеного) капіталу; б) правове регулювання набуття юридичною особою майна. Тим самим, перша група стосується відносин, які виникають до реєстрації організації як юридичної особи, а також протягом визначеного законом строку закінчення формування статутного капіталу, а інша – пов'язана безпосередньо з її участю у майнових цивільних відносинах.

Цивільне законодавство визначає як майнову основу юридичної особи його капітал, що утворюється відповідно до вимог чинного законодавства залежно від виду юридичної особи. Зокрема, ст. 115 ЦК України передбачено, що господарське товариство є власником майна, переданого йому учасниками товариства у власність як вклад до статутного (складеного) капіталу. В названій нормі йдеться про те, що вкладом до статутного (складеного) капіталу господарського товариства можуть бути гроші, цінні папери, інші речі або майнові чи інші відчужувані права, що мають грошову оцінку, якщо інше не встановлено законом.

Так, грошова оцінка вкладу учасника господарського товариства здійснюється за згодою учасників товариства, а у випадках, встановлених Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні», зокрема, у випадках: а) створення

підприємств (господарських товариств) на базі державного майна або майна, що є у комунальній власності; б) реорганізації, банкрутства, ліквідації державних, комунальних підприємств та підприємств (господарських товариств) з державною часткою майна (часткою комунального майна); в) виділення або визначення частки майна у спільному майні, в якому є державна частка (частка комунального майна); г) визначення вартості внесків учасників та засновників господарського товариства, якщо до зазначеного товариства вноситься майно господарських товариств з державною часткою (часткою комунального майна), а також у разі виходу (виключення) учасника або засновника зі складу такого товариства (ч. 2 ст. 7).

Законом України «Про господарські товариства» деталізуються умови формування майнової основи юридичної особи: забороняється використовувати для формування статутного (складеного) капіталу господарського товариства бюджетні кошти, кошти, одержані в кредит та під заставу, векселі, майно державних (комунальних) підприємств, яке відповідно до закону (рішення органу місцевого самоврядування) не підлягає приватизації, та майно, що перебуває в оперативному управлінні бюджетних установ, якщо інше не передбачено законом (ч. 3 ст. 13).

Крім того, цим Законом окремо визначається порядок спрямування отриманих коштів, зокрема, розмір щорічних відрахувань до резервного (страхового) фонду передбачається установчими документами, але не може бути меншим 5 відсотків суми чистого прибутку (ч. 2 ст. 14).

Особливу увагу необхідно приділити розміру статутного (складеного) капіталу господарських товариств. Чинним законодавством передбачено мінімальний розмір лише для окремих видів господарських товариств, зокрема, акціонерних товариств (1250 мінімальних заробітних плат). Проте до внесення змін від 21.04.2011 р. існувала норма, яка визначала створення статутного (складеного) капіталу, розмір якого повинен становити не менше суми, еквівалентної одній мінімальній заробітній платі, діючій на момент створення у тому числі товариства з обмеженою відповідальністю.

Вважаємо, що встановлення законодавством мінімального розміру статутного фонду є вкрай важливим для контрагентів юридичної особи, адже забезпечує виконання ними своїх зобов'язань. Однак мінімальний розмір має відповідати принципам справедливості, добросовісності та розумності, які, в свою чергу, залежать від видів господарської діяльності (на зразок банківської чи страхової діяльності, діяльності на

фондовому ринку). Вихідні засади відповідного правового регулювання закладені в Другій директиві Ради Європи від 13 грудня 1976 року.

На сьогодні законодавець встановлює вимоги до розміру статутного фонду деяких юридичних осіб, які діють в економічній системі як інструмент забезпечення існування певного ринку чи соціальних відносин. Так, визначено імперативні вимоги до розміру статутного фонду (наприклад, не менше 120 мільйонів гривень для реєстрації банку, відповідно до ч. 1 ст. 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність»), що дозволяє, як вважається, упорядкувати належним чином цивільні відносини. Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 20 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» розмір статутного капіталу фондової біржі має становити не менш як 15 мільйонів гривень, а розмір власного капіталу фондової біржі, що здійснює кліринг та розрахунки, має становити не менш 25 мільйонів гривень.

Дещо інша ситуація виникає щодо недержавних пенсійних фондів. Власне, згадані вимоги висуваються не безпосередньо до юридичної особи, а до пов'язаних з нею організацій. Так, відповідно до ч. 2 ст. 20-¹ Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» недержавний пенсійний фонд повинен мати договір з адміністратором, який відповідає вимогам, установленим Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України, зберігачем недержавних пенсійних фондів, який має розмір регулятивного капіталу не менше 500 мільйонів гривень (абз. 2); а також компанією з управління пенсійними активами, яка має власний капітал у розмірі не менше 25 мільйонів гривень та досвід роботи з управління активами інституційних інвесторів не менше п'яти років (абз. 3).

І. М. Кучеренко висловила думку щодо виділення у тому числі непідприємницьких товариств з обмеженою відповідальністю, додатковою та повною відповідальністю²²¹, яка ґрунтується на використанні зарубіжної практики²²² та має бути застосовано при визначенні непідприємницьких товариств та порядку формування їх майнової основи, діяльність яких пов'язана з майновим оборотом (наприклад, благодійні, пенсійні чи інші фонди).

Повертаючись до положень ст. 115 ЦК України, слід відзначити, що господарське товариство є власником: а) продукції, виробленої

²²¹ Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / І. М. Кучеренко. – К., 2004. – С. 8.

²²² Боржелли Н. Правовой статус и организационно-правовая форма некоммерческих организаций / Н. Боржелли // Хрестоматия по некоммерческому праву / Составитель: В. Овчаренко. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2007. – С. 404–409.

товариством у результаті господарської діяльності; б) одержаних доходів; в) іншого майна, набутого на підставах, що не заборонені законом. До останніх необхідно віднести загальні та спеціальні підстави набуття (виникнення) права власності, які у своїх наукових дослідженнях розглядали І. А. Спасибо²²³ та І. Р. Калаур²²⁴.

Детальніше набуття права власності юридичними особами врегульовано ст. 140 ГК України, в якій йдеться про джерела формування майна суб'єктів господарювання шляхом грошових та матеріальних внесків засновників; доходів від реалізації продукції (робіт, послуг); доходів від цінних паперів; капітальних вкладень і дотацій з бюджетів; надходжень від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм, придбання майна інших суб'єктів; кредитів банків та інших кредиторів; безоплатних та благодійних внесків, пожертвувань організацій і громадян; інших джерел, не заборонених законом.

Вважаємо, що подібні уточнення є нічим іншим, як зведенням типових практичних варіантів набуття юридичною особою права власності. Тому слід погодитися із думкою О. С. Иоффе, що ГК України в зв'язку з подібними нормами перестає бути законом та формується поняттями за зразком підручника²²⁵.

Окремий науковий інтерес виявляють підстави набуття права власності непідприємницькими юридичними особами. Так, О. М. Соловйов до них, зокрема, відносить:

- 1) набуття майна за рахунок: а) членських внесків; б) інших власних коштів; в) пожертви фізичних та юридичних осіб;
- 2) передачу у власність майна засновниками, членами товариства, органами державної влади чи органами місцевого самоврядування;
- 3) відрاهування роботодавців на культурно-масову, фізкультурну та оздоровчу роботу (для профспілок);
- 4) набуття права власності на інших підставах, не заборонених законом²²⁶.

²²³ *Спасибо И. А.* Набуття права власності: монографія / І. А. Спасибо. – К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, 2009. – 171 с.

²²⁴ *Калаур И. Р.* Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права власності юридичної особи: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право / І. Р. Калаур. – Л., 2004. – 20 с.

²²⁵ *Иоффе О. С.* О хозяйственном праве (теория и практика) / О. С. Иоффе // Університетські наукові записки. – 2006. – № 3–4 (19–20). – С. 15.

²²⁶ *Соловьев А. Н.* Некоторые проблемы права собственности непредпринимательских обществ / А. Н. Соловьев // Харьковская цивилистическая школа: право собственности: монография / Под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков: Право, 2012. – С. 171.

Крім того, необхідно звернути увагу на питання так званої «кооперативної власності», яка зникла зі втратою чинності Закону України «Про власність». Поява в правовому регулюванні цієї економічної форми власності спровоковане історичним розвитком нашої державності. Як зазначає С. Гладкий, більшовики вкрай негативно ставилися до приватної власності і «кооперативна власність» стала компромісом і фактичним виразом приватної власності²²⁷.

Підтвердженням цієї думки слугує рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Центральної спілки споживчих товариств України про офіційне тлумачення положень пункту 1 статті 9, пункту 1 статті 10 Закону України «Про споживчу кооперацію», частини четвертої статті 37 Закону України «Про кооперацію» (справа про захист права власності організацій споживчої кооперації) № 16-рп/2004 від 11.11.2004 р., яким визначено, що право власності споживчої кооперації, набуте незалежно від часу і на не заборонених законом підставах, охороняється законом і підлягає державному захисту нарівні з правами інших суб'єктів права власності.

Як результат, власність споживчих товариств не розглядається її членами як приватна власність, яку вони, певне, не бажають розподіляти між пайовиками в силу нестабільності та застарілості самої системи споживчої кооперації в Україні. Так, постановою Укоопспілки «Про внесення змін і доповнень до Положення про неподільне громадське майно споживчої кооперації України» від 03.04.2003 р. висувається термін «громадське майно», під яким розуміються основні засоби споживчої кооперації України, що є власністю споживчих товариств, райспоживспілок, облспоживспілок, Кримспоживспілки та Укоопспілки (1.3).

Аналізуючи цю постанову, слід зауважити, що Укоопспілка умисно вводить в оману пайовиків, ведучи мову про громадську власність для того, щоб акумулювати усі матеріальні активи в межах всеукраїнської організації. Як виявляється, ця юридична особа вже не виконує свою кооперативну функцію, а фактично перетворилася на підприємницьку юридичну особу, яка здійснює торговельну, промислову, банківську та інші види діяльності.

Для завершення уявлення про взаємозв'язок юридичних осіб та власності доцільно виділити серед них непідприємницькі товариства, в основі яких лежить майновий інтерес. Названі організації мають

²²⁷ Гладкий С. Право кооперативної власності в УСРР 20-х років XX століття / С. Гладкий // Право України. – 2010. – № 8. – С. 198–199.

досить спільні риси з установами та розмежовуються, головним чином, за так званим корпоративним типом (можливістю засновників (учасників) управляти юридичною особою).

Д. С. Лещенко до спеціальних ознак установ, в контексті цього дослідження, відносить: 1) засновники установи не мають права участі в управлінні нею, а також не можуть отримувати прибуток від її діяльності; 2) створення установи вимагає обов'язкового об'єднання певної частини майна засновників, а якщо він один, то виділення із майна, що є його власністю²²⁸. На додаток до цього, І. П. Жигалкін визначає установу як організаційно-правову форму непадприємницьких юридичних осіб, створених на підставі установчого акта однією особою (засновником) або декількома особами (засновниками), між якими не виникає корпоративних відносин, шляхом виділення (об'єднання) майна для досягнення визначеної ним (и) мети²²⁹.

Приватнокорисні товариства, які об'єднують майнові інтереси, можна поділити на дві групи залежно від характеру майнових прав: а) об'єднання співвласників; б) фонди.

Об'єднання співвласників як окрема організаційно-правова форма юридичних осіб приватного права розглядалося І. М. Кучеренко на прикладі об'єднання співвласників багатоквартирного будинку шляхом порівняння «нормативних» дослідів щодо визначення цієї юридичної особи в Україні та країнах СНД. При цьому автор виділяє головну підставу об'єднання осіб – наявність нерухомого майна, а отже, допускає створення об'єднань власників дач, гаражів, жилих (нежилих) будинків²³⁰.

Об'єднанням співвласників багатоквартирного будинку є юридична особа, створена власниками для сприяння використання їхнього власного майна та управління, утримання і використання неподільного та загального майна (ст. 1 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»).

І. М. Кучеренко зауважує, що об'єднання співвласників багатоквартирного будинку може прийняти на баланс весь житловий

²²⁸ Лещенко Д. С. Установи як учасники цивільних відносин: Монограф. / Д. С. Лещенко. – Д.: Дніпропетр. держ. Ун-т внутр. справ, 2007. – С. 16–17.

²²⁹ Жигалкін І. П. Установи як юридичні особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. П. Жигалкін. – Харків, 2009. – С. 5.

²³⁰ Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія / І. М. Кучеренко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 252–255, 269.

комплекс або залишити його балансоутримувачу, що узгоджується з постановою Кабінету Міністрів України № 1521 від 11.10.2002 р.²³¹, тобто об'єктом речових прав є житловий комплекс, який доцільно окреслити поняттям «житловий фонд».

Нині публічні органи пропонують вийти з ситуації лише шляхом створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків²³². Вважаємо, така «наполегливість» щодо створення об'єднань співвласників є спробою перекласти тягар утримання житлового фонду, що перебуває у незадовільному стані, адже відповідно до ч. 4 ст. 10 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» державні комунальні підприємства зобов'язані здійснювати обслуговування та ремонт приватизованого житла. Практика ж свідчить, що вказана норма (на відміну від норм про оплату житлово-комунальних послуг) належним чином не виконується.

З іншого боку, створення такої юридичної особи унеможливить позбавлення власників приватизованих квартир частини житлового комплексу, яка складається з допоміжних приміщень, конструктивних елементів будинку, технічного обладнання будинку, що забезпечують належне функціонування житлового будинку відповідно до ст. 19 вищезгаданого Закону. Об'єднання ж співвласників має право відчужувати лише загальне майно на умовах, коли: воно є балансоутримувачем житлового будинку; є погодження всіх власників незалежно від членства; є рішення загальних зборів про відчуження з подальшим цільовим використанням коштів на капітальний ремонт або інші потреби будинку²³³.

До перспективних об'єднань співвласників можна віднести садові товариства, які Р. О. Машуков визначає як «непідприємницькі товариства співвласників», у яких *майновою основою* (курсив – В. К.) є земельна ділянка²³⁴. На сьогодні їх нормативно-правове регулювання вичерпується лише Законом України «Про кооперацію», тому

²³¹ Кучеренко І. М. Деякі питання створення об'єднання співвласників багатоквартирного будинку / І. М. Кучеренко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис: Зб. наук. пр. – Хмельницький.: ХІРУП, 2003. – № 1. – С. 58.

²³² Княжанський В. Будинок як... бізнес / В. Княжанський // День. – 2011. – № 125. – С. 5.

²³³ Лист Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 22.01.2009 № 8/14–530 // Будівельна бухгалтерія. – 2009. – № 4.

²³⁴ Машуков Р. О. Право власності садівницького товариства та його членів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Р. О. Машуков – Київ, 2010. – С. 4.

законодавчою ініціативою (законопроект «Про садові товариства» № 5533 від 19.01.2010 р.) пропонується перетворити відносини власників-співвласників у форму юридичної особи з метою колективного господарювання, захисту від рейдерських атак та забезпечення розвитку садівництва, оскільки кооперативна форма не відповідає сучасним потребам.

Завершуючи аналіз набуття права власності непідприємницькими юридичними особами, слід звернути увагу на фонди. Д. С. Лещенко стверджує, що поняття «фонд» та «установа» є тотожними поняттями²³⁵, однак такий висновок є поспішним у зв'язку з такими міркуваннями. У законодавстві застосовуються такі терміни: 1) «фонд» як організація, наприклад, благодійний фонд (ст. 13 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації»); 2) «фонд» як сукупність майна – наприклад, резервний (страховий) фонд господарського товариства (ст. 14 Закону України «Про господарські товариства»).

Так, термін «фонд» походить від французького «fonds», що, в свою чергу, має латинські корені («fundus») і розуміється як грошові кошти, ресурси, а також організація, створена для надання матеріальної допомоги й фінансування суспільно корисних проєктів. Проте щодо організації за кордоном вживається термін «foundation» (від англійського фундамент, установа, заклад),²³⁶ наприклад, Open Society Foundations, Gandhi Memorial International Foundation, Foundation for Environmental Education, Foundation for subsidiarity, Free Software Foundation, Wikimedia Foundation, який перекладається як «фонд», хоча більш доцільно перекласти як належний український відповідник – установа, що відображатиме дійсну організаційно-правову форму.

Термін «фонд» в українському законодавстві має визначатися, насамперед, як майно. В деяких випадках – як об'єкт правовідносин, в інших – у назві юридичної особи, що вказує на спосіб утворення: виділення майна (відповідно як установа) або об'єднання майна (відповідно як товариство). Наприклад, Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund), Китайський міжнародний фонд (China International Fund), Міжнародний фонд розвитку сільського господарства (International Fund for Agricultural Development) тощо.

²³⁵ Лещенко Д. С. Непідприємницькі юридичні особи: особливості організаційно-правових форм/ Д. С. Лещенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2007. – №1(37). – С. 41.

²³⁶ Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин – М.: Узд-во Эксмо, 2007. – С. 837.

О. В. Гутніков визначає фонд, перш за все, як особливу організаційно-правову форму юридичної особи, різновидом невідприємницької (некомерційної) організації, вказуючи на певні невідповідності законодавчого регулювання загальних та спеціальних положень про фонд²³⁷. Проте перелічені автором ознаки не вказують на однозначність віднесення фонду до тієї чи іншої організаційно-правової форми, оскільки навіть і в цих ознаках наведені особливості, наприклад, щодо категоричності відсутності членства, проблеми корпоративності фондів, формування майна не лише за рахунок його об'єднання (виділення).

Погоджуючись з С. І. Архіповим, що майновий критерій юридичної особи є проявом давнього стереотипу і проявляється стосовно суб'єкта кризь призму майнового інтересу²³⁸, пропонуємо розглянути такі приватнокорисні товариства, які охоплюються поняттям «фонди».

Наприклад, недержавний пенсійний фонд – юридична особа, створена відповідно до Закону, яка має статус неприбуткової організації (невідприємницького товариства), функціонує та проводить діяльність виключно з метою *накопичення пенсійних внесків* на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному Законом порядку.

Окремо слід зауважити, що ст. 7 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» передбачено, що учасник недержавного пенсійного фонду має право або набуде право на одержання пенсійних виплат з такого фонду. Крім того, накопичені пенсійні кошти в сумі розміру пенсійних внесків, що сплачені на користь учасника фонду, та отриманого на його користь прибутку (збитку) пенсійного фонду, є власністю такого учасника.

Аналіз положення ст. 346 ЦК України щодо *припинення права власності юридичних осіб приватного права* виявляє, що серед їх підстав заслуговує на увагу припинення юридичної особи (п. 11 ч. 1). З огляду на це, слід вести мову про припинення юридичної особи в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або в результаті ліквідації (ч. 1 ст. 104 ЦК України).

²³⁷ Гутников О. В. Правовое положение фондов как юридических лиц / О. В. Гутников // Корпорации и учреждения: Сборник статей / Отв. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2007. – С. 198–199.

²³⁸ Архипов С. И. Юридическое лицо как правовая конструкция / С. И. Архипов // Вестник УГТУ–УПИ. – 2005. – № 1. – С. 140.

Під правонаступництвом розуміється перехід прав та обов'язків (у тому числі й право власності) від правонапередника до правонаступника. Так, Ю. М. Юркевич запропонував визначати припинення юридичних осіб з правонаступництвом як склад юридичних фактів, пов'язаний з переходом єдиного майнового комплексу юридичних осіб – правонапередників до їх правонаступників, в результаті якого відбувається припинення юридичних осіб – правонапередників та, як правило, утворення нових юридичних осіб (за винятком приєднання, в результаті якого відбувається лише припинення юридичних осіб)²³⁹.

Однак навіть у результаті ліквідації юридичної особи в більшості випадків також відбувається перехід прав та обов'язків до інших осіб, які були пов'язані з юридичною особою, що ліквідується, в силу трудових, зобов'язальних, податкових чи інших відносин відповідно до порядку ліквідаційної процедури. Інша справа – вирішення юридичної частки майна, що залишається нерозподіленим після ліквідації юридичної особи.

Зокрема, при припиненні юридичних осіб слід вирішувати інші суміжні питання, наприклад, ліквідація юридичних осіб, які були засновані громадськими об'єднаннями, та реалізація майна такої юридичної особи. Вважається за доцільне висловити думку, що юридична частка майна має залежати від виду непідприємницького товариства. Зокрема, майно приватнокорисних товариств та непідприємницьких кооперативів має повертатися їх засновникам (учасникам) відповідно до установчих документів. Натомість, майно суспільно корисних товариств має бути спрямоване на суспільно корисні цілі, які визначені установчими документами юридичної особи.

Так, наприклад, Л. М. Мандрика розглядає право власності політичних партій крізь призму теорії цільового майна юридичної особи²⁴⁰, Є. О. Ятченко висловлює думку, що культове майно релігійних організацій взагалі є обмежено оборотоздатним²⁴¹, тому на сьогодні законодавством передбачені наступні особливості щодо проблеми визначення юридичної частки цільового майна:

²³⁹ Юркевич Ю. М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ю. М. Юркевич. – Київ, 2009. – С. 4.

²⁴⁰ Мандрика Л. М. Право власності політичних партій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. М. Мандрика. – Харків, 2005. – С. 6.

²⁴¹ Ятченко Є. О. Речові права релігійних організацій на майно культового призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Є. О. Ятченко. – Київ, 2010. – С. 4, 9.

– профспілки – використання майна на статутні чи благодійні цілі (ч. 2 ст. 18 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»);

– політичні партії – майно та кошти використовуються на статутні чи благодійні цілі (ч. 2 ст. 24 Закону України «Про політичні партії в Україні»);

– релігійні організації – на майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів (ч. 4 ст. 20 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»);

– недержавні пенсійні фонди – переведення коштів до іншого пенсійного фонду (ст. 18 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення»);

– об'єднання співвласників багатоквартирного будинку – кошти розподіляються між усіма власниками приміщень пропорційно сукупному розміру їх внесків та обов'язковим платежам на утримання і ремонт неподільного майна, відповідної частки загального майна, а також на інші спільні витрати у багатоквартирному будинку із заліком заборгованості кожного власника перед об'єднанням (ч. 3–4 ст. 28 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку»);

– кооперативи – розподіл майна між членами кооперативу, а майно неподільного фонду передається іншій (іншим) кооперативній організації (кооперативним організаціям) (ч. 6–7 ст. 29 Закону України «Про кооперацію»).

При цьому виникає слушне запитання стосовно особи чи органу, що вирішуватиме юридичну частку цього майна. Вочевидь, у разі відсутності в установчих документах вказівки на конкретну особу правонаступника, рішення має прийматися органами місцевого самоврядування за місцезнаходженням майна, аналогічно до інших об'єктів, які не мають власника (наприклад, статті 338, 341, 1277 ЦК України).

Узагальнюючи викладені міркування, наведемо деякі *висновки* щодо набуття та припинення права власності юридичною особою приватного права:

1) категорії «юридична особа» та «власність» є багато в чому спільними за ознаками, адже в процесі становлення ці два інститути відігравали ключові ролі в цивільному праві. На сьогодні юридична особа як власник є організацією, яка акумулює в собі економічні ресурси для участі в правових відносинах;

2) нині підприємство є організацією майна (єдиний майновий комплекс), тобто є об'єктом правовідносин і вже потім виступає як об'єднання трудових чи інших немайнових ресурсів, утворюючи суб'єкта господарювання. Однак таке об'єднання можливе виключно в організації як юридична особа. Доцільно вважати, що категорія «підприємство», якщо вести мову про правосуб'єктність, має знаходитися на одному щаблі з філіями та представництвами, тобто структурно входить до юридичної особи;

3) набуття права власності юридичною особою приватного права здійснюється шляхом: а) загальних підстав набуття права власності; б) формування статутного фонду та майнової основи (майна) юридичної особи;

4) право власності юридичної особи припиняється на загальних підставах. Окремо слід виділити юридичну частку «цільового майна», правовий механізм набуття якого після ліквідації юридичних осіб потребує належного доктринального визначення.

§ 4. Набуття права власності на майно, що перейшло у спадщину

Виникнення права власності і розвиток шлюбно-сімейних відносин у суспільстві зумовили потребу у відповіді на запитання щодо частки майна, яке залишається після смерті людини. Спадкування, як і будь-який інший соціальний феномен, виконує не лише покладені на нього суспільно корисні функції. Можливість визначити частку майна після смерті і передати його в спадщину є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності. Принципове значення для будь-якого суспільства має конкретне вирішення питання про участь громадян у справедливому розподілі майнових благ і про долю таких благ після їх смерті. Спадкування як спосіб набуття права власності посідає особливе місце в системі підстав набуття права власності. Правове регулювання спадкових відносин стосується інтересів будь-якого громадянина як потенційного спадкоємця і спадкодавця. Держава повинна створити таку систему цивільно-правових засобів, які б гарантували кожній фізичній особі право вільно розпоряджатися своїм майном на випадок смерті і право вільно набувати чи відмовлятися від спадщини.

Спадкування становить універсальну правонаступність, тобто майно спадкодавця переходить до спадкоємців як єдине ціле, у тому